

- МатТимч Тимченко Є. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV-XVIII с. Кн.1, 2. / Підгот. до вид. В.В. Німчук та Г.І. Лиса. —Київ–Нью-Йорк, 2002-2003. — 1000 прим. — ISBN 966-7552-25-6.
- О войнѣ Повѣсть о козацкой зъ поляками войнѣ, чрезъ Зѣновія Богдана Хмельницкаго // Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ. Составилъ Самоиль Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи Войска запорожскаго, 1720. Издано Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ.—Київ, 1864.—Т.4.—С.1-84.
- П Грамоти XIV ст. [Текст] / Упор., вст. стаття, коментарі і словники-показчики М.М. Пешак. — К.: Наукова думка, 1974. —255с. — 1200 прим.
- ПВЛ Повесть временних літ за Лаврентіївським списком // Полное собрание русских летописей. — М.: Изд-во восточной литературы, 1962. —Т.1: Лаврентьевская и Суздальская летописи по академическому списку [Текст].
- ПУРС Савченко Л. Практичний українсько-російський словник. — К.: Книгоспілка, 1926. — 272 с.
- Роз Проф. Вол. Розов. Українські грамоти. —К., 1928. —Том I: XIV в. і перша половина XV в. — 260, 83с.
- СДЯ Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.) в 10 томах. Гл. ред. член-корреспондент АН СССР Р.И. Аванесов. —М.: Русский язык, 1988-2001. —Т.1-6. — ISBN 5-200-00049-1.
- СБГ Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. — Чернівці: Рута, 2005. — 688с. —1000 прим. — ISBN 978-966-2125-15.
- СГГ Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). —Ужгород, 2005. —266с. —300 прим. — ISBN 966-7400-09-3.
- СЗГ Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. У 2-х томах. — Луцьк: Редакційно-видавничий відділ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2000. — 300 прим. — ISBN 966-600-007-5.
- Ск Сковорода Г. Повне зібрання творів у двох томах. —К., 1973. —5000 прим.
- СлРЯ Словарь русского языка XI-XVII ст. Вып.1-24. —М, 1974-2001. — ISBN 5-02-033870-2.
- Ср Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. —СПб, 1843-1912. — Т.1-3.
- ССУМ Словник староукраїнської мови XIV-XVст. —К.: Наукова думка, 1977-1978. —Т. 1-2.
- СУМ Словник української мови. Т.1-11. — К., 1970-1980. — 26150 прим.
- УЛ XIV-XVI Українська література XIV-XVI століть. —К.: Наукова думка, 1988. —597с. —10000 прим.
- УмСп Уманець М., Спілка А. Словарь російсько-український: У 4 т. — Львів: Друкарня тов. ім. Шевченка, 1893 – 1898.
- УРС 1926 Ніковський А. Українсько-російський словник. —К.: Вид-во “Торно”, 1926. —864 с.
- Яворівський Володимир Яворівський Про білу фату, білі колготи та білі рукавички // <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/03/12/4857329/>
- Янко Янко М.П. Топонімічний словник України: Словник-довіник. —К.: Знання 1998.—432с. —450 прим. — ISBN 5-7707-9443-7.

*В статтє рассмотрено развитие деривационных возможностей и уровень продуктивности именного конфикса **но-...-j(a)**, прослежено динамику функционирования лексико-словообразовательных типов, образованных с помощью анализированного форманта, на разных этапах истории украинского языка.*

Ключевые слова: конфикс, формант, праславянский язык, древний русскоукраинский язык, среднеукраинский язык, новый украинский язык.

*The scientific article investigates the development of derivative potential and level of noun's confix **no-...-j(a)** efficiency. The author observes the dynamics of lexical and wordbuilding groups' functioning (which are formed with analysed formant) at the different stages of Ukrainian language history.*

Keywords: confix, formant, Pre-Slavonic language, ancient Russian and Ukrainian language, middle Ukrainian language, modern Ukrainian language.

Надійшла до редакції 22 вересня 2010 року.

Анатолій Нелюба

ББК 81.2Укр-2

УДК 811.161.2'373.611

ПРИХОВАНА ЕКОНОМІЯ В СЛОВОТВІРНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НАЙЗАГАЛЬНІШІ ЗАУВАГИ)

Заощадливість словотвірних процесів в українській мові виявляється в формальній (експліцитній) і прихованій-системній (імпліцитній) економії. Імпліцитна економія тримається на чітко виражених

противагах (симетрія й асиметрія, аналогічність і парадигматичність, сталість і змінність засобів) і виявляється у дії утримувачів і обмежувачів, у парадигматичному вирівнюванні, черезкроковому словотворенні, римейкових явищах.

Ключові слова: імпліцитна економія, черезкрокове словотворення, словотвірні обмежувачі й стримувачі, римейк, словотворча флексія, мовна асиметрія.

У словотвірній номінації чимало явищ, які ніби виходять за межі нормативного. Іноді ці явища важко чи й зовсім неможливо пояснити, оскільки їхня сутність, механізми появи і функціонування приховані від ока дослідника. Ось чому вони не стають об'єктом ретельних наукових зацікавлень чи опинилися на маргінесі лінгвістичних досліджень й отримали ярлик “аномалія”. Здебільшого “аномалії” є виявом деяких лінгвальних конфліктів між традиційним і зароджуваним, реальним і бажаним, статичним і динамічним тощо. Як відомо, будь-які конфлікти рано чи пізно завершуються, залишаючи по собі певні наслідки. У зв'язку з цим можемо згадати, наприклад, процеси так званої “затемненої”, “незрозумілої” мотивації (унаслідок яких формується фразеологічність семантики похідних), так звані оксиморонів явища, результати-одиниці яких ніби закреслюють усе звичне, заперечують його. До таких належать і явища та процеси імпліцитної економії у словотвірній номінації, що мають найрізноманітніші вияви та втілення в мові.

Зауважимо, що в сучасних студіях економія належить до явищ із “невизначеним” лінгвістичним статусом. Свого часу про стан вивчення явищ економії в мові Р. Будагов зазначив таке: “Пишуть навіть цілі статті і книги про принцип лінгвістичної економії, хоч ніхто до пуття не знає, що це таке і як треба розуміти слово економія (чи термін економія ?) щодо такого надскладного феномена, яким є мова” [Будагов 1972: 17]. Відтоді минуло більше ніж тридцять років, проте ситуація не змінилася. Однак у жодній із праць ми так і не знайшли повного системного аналізу “економних” явищ бодай на якомусь із рівнів мови (за винятком праці А. Мартіне [Мартіне 1960]), сутності й перебігу таких явищ тощо. Ув одній із праць ми вказували на деякі основні причини такого стану [Нелюба 2007].

Як правило, дослідження самих економних явищ і засобів здебільшого обмежують одиницями з формальною пропорцією ‘довге – коротке’, ‘ціле – утнуте’, а саму економію ототожнюють із економією мовних (чи мовноенергетичних) зусиль. Утім економія є мовною універсалією й відображена як на рівні конкретних способів і засобів словотворення – експліцитна економія (втілена у дериватах, твірна основа/база яких має тотожну семантику і складнішу структуру), так і на рівні словотвірної системи взагалі – імпліцитна економія. Досліджуючи явища імпліцитної економії, змогли переконатися у справедливості думки І. Милославського про те, “що в мові, як і в житті, є також і непояснювані пропуски, і незрозумілі заборони, і дивна перевага одних засобів над іншими, і навіть важкозрозумілі на такому тлі майже дублетні утворення” [Милославский 1980: 189].

Імпліцитна економія у словотвірній номінації виявляється в досить різноманітних і неоднорідних явищах, тримається на чітко виражених противагах:

симетрія й асиметрія у словотвірних процесах,
аналогійність і парадигматичність словотвірних процесів,
парадигматичне вирівнювання і стримувачі та обмежувачі словотвірних процесів,
сталість і змінність словотворчих засобів.

Імпліцитна економія втілена у гніздових і парадигматичних лакунах, у черезкроковому словотворенні, у парадигматичному вирівнюванні, у можливості повторного використання моделей, у залученні до словотворення несловотворчих засобів тощо.

Парадигматичність як явище, як фундамент творення й існування системності найяскравіше виявляється у словотворенні. У словотвірних процесах поряд із парадигматичними явищами (передбаченими, запрограмованими системою як постійна ознака і вияв словотворення) вирізняємо і явища аналогічні (процес появи і поява незапрограмованих системою, непередбачених дериватів за взоруванням на чужі зразки, в основі чого можуть лежати деякі семантичні асоціації, звукова близькість із зразками, свідомо/несвідомо словотворчість тощо).

Словотвірна парадигма має як спільні, так і відмінні ознаки з іншими типами парадигм. Виявляючи спільні ознаки словотвірної парадигми, потрібно враховувати наявність у мові двох їхніх великих різновидів: 1) словотвірна парадигма *ідеальна*, що відзначається фіксованою кількістю елементів, викінченістю на синхронному зрізі мови і є еталоном для подальших словотвірних процесів; 2) словотвірна парадигма *реальна*, що є сукупністю похідних від конкретного твірного на одному ступені творення і здебільшого не збігається з ідеальною словотвірною парадигмою. Відмінності між згаданими парадигмами спричиняють словотвірні лакуни і водночас є запорукою постійного заповнення таких лакун.

Імпліцитна економія в словотворенні пов'язана з асиметрією у двох різновидах: 1) наявність парадигмових і гніздових лакун і 2) невідповідність змістової структури деривата формальній структурі. Перший різновид зумовлений процесами і явищами парадигматичного вирівнювання, другий – судженням як дословотвірним етапом у появі деривата, складники якого [судження] необов'язково всі відображено формальною будовою похідного (так звана ідіоматичність деривата). Незважаючи на постійні процеси парадигматичного вирівнювання – заповнення реальних словотвірних парадигм (парадигмових і гніздових

лакун), на подолання невідповідності змістової і формальної структури деривата, асиметрія залишається постійною ознакою словотворення і словотвірної системи.

Парадигматичне вирівнювання й аналогічні процеси зумовлюють зміну мотиваційних відношень. В орбіту цих процесів утягуються різні лексико-словотвірні категорії; наслідками є принатурення чужомовного, заповнення лакун, полімотивованість, взаємомотивованість, зменшення відмінностей між парадигмою ідеальною й парадигмою реальною. Крім того, парадигматичне вирівнювання зумовлює і формування явищ, протилежних до заповнення парадигм – спустошення парадигми, зниження ступеня продуктивності словотворчого форманта, архівації чи зміни його функції, семантики і валентних можливостей.

Невідповідність реальної парадигми ідеальній виявляється у вирізненні двох різновидів лакун: лакун середини ланцюжка (як пропущеної його ланки між двома іншими, порівняймо: *паспорт* → *паспортизувати* → *паспортизація* і *малорос* → ? → *малоросизація*) і лакун кінця ланцюжка (порівняймо: *деспотичний* → *деспотично* і *тиранічний* → ?, *тиранізувати* → *тиранізований* і *деспотувати* → ?).

Перший різновид зумовлений явищем черезкрокового словотворення, що здавна притаманний українській мові і в лінгвістичних дослідженнях має суперечливий статус: від повного його заперечення [Моисеев 1972: 88] до визнання його як об'єктивного, породженого системою, явищем [Тихонов 1972: 173]. В основу заперечення черезкрокового словотворення і відповідних лакун кладуть суб'єктивні чинники: дериват є, однак із якихось причин його не можуть зафіксувати лексикографи, неможливість узагалі зафіксувати у словниках потенційні слова. Сьогоднішній стан дослідження парадигматики у словотворенні і лексикографічна практика спростовує обоє суджень: це явище є природним, так само породжує й зумовлює інші словотвірні явища і процеси.

Наслідки черезкрокового словотворення передусім пов'язані зі структурою словотвірної бази (мотивувальної основи) “пропущеного” деривата: якщо словотвірною базою виступає словосполучення, то з'являються 1) префіксальні деривати: *шпана* → “літературна *шпана*” → *літшпана*, *дозвілля* → “епідеміологічне *дозвілля*” → *епідемдозвілля* (унаслідок такого черезкрокового словотворення в українській мові постала значна кількість відслівних абро префіксів – *літ-*, *тех-*, *парт-* і под., що безпосередньо приєднуються до опорного номена, прирощуючи семантичний елемент ознаковості, чим уподібнюються до прикметникових суфіксів) й 2) інтерфіксально-суфіксальні деривати: *рима* і *муза* → “*римою омузити*” → *римоомузений*, *не згасни цвіт* → “*незгасноцвітний*” → *незгасноцвітно*); якщо за словотвірну базу слугує однослівний номен, з'являються нові суфіксальні й префіксально-суфіксальні деривати (*пролазити* → “*пролазник*” → *пролазництво*, *ваучер* → “*ваучеризувати*” → *ваучеризація*, *Москва* → “*московити*” → “*примосковити*” → *примосковлений*, *Дантес* → “*дантесити*” → “*віддантесити*” → *віддантеситися*). Процеси черезкрокового словотворення змушують уточнити традиційне, прийняте в українській дериватології визначення конфікса й відповідно доповнити різновиди конфіксів. Крім традиційного префіксально-суфіксального чи суфіксально-префіксального конфікса, на підставі таких ознак, як одночасність приєднання, переривчастість і рамовість форманта виділяємо і значну кількість інтерфіксально-суфіксальних конфіксів. Новопосталі конфікси відзначаються своєю специфікою порівняно з традиційними: мають інші причини й умови появи, разовість появи (а не поступовість деяких перетворень), контекстність появи (за зразком традиційного – наявного поряд у тексті), інерційність творення (взорування на загальну модель).

Черезкрокове словотворення, мотивувальною базою якого була однослівна основа, відзначається більшою кількістю дериватних різновидів, появою нових суфіксів і конфіксів із мінливим статусом (у разі заповнення лакуни ці словотворчі засоби розпадаються навпіл), формуванням нових словотвірних типів і специфічних словотвірних значень. Крім того, цей різновид черезкрокового словотворення має ознаки, подібні до історичних процесів, і водночас спричиняє зміни в перебігу, у статусі історичних процесів (зокрема пере розкладу) та їхніх ознак. Оскільки він є втіленням явищ живих, інноваційних, об'єктивними є і труднощі в з'ясуванні мотиваційних відношень та ролі “хронологічного” чинника в такому з'ясуванні.

Дериват і словотвірний ланцюжок мають ідентичну будову: кожен становить мовну єдність, відзначається модельованістю, чіткістю лінійної структури, місце елементів яких визначено, закріплено і є незмінним. Пропущений елемент у таких ланцюжках зреалізовано наполовину – за відсутності матеріальної форми (звукового вираження) повністю зреалізовано семантику. Унаслідок цього відбувається розщеплення мотивації: посталий дериват формально мотивується вихідним номеном у ланцюжку, а семантично – номеном пропущеної ланки. Ці ознаки уподібнюють черезкрокове словотворення до нульової суфіксації, відмінність полягає лише в статусі пропущеного елемента: у нульовій суфіксації – суфікс, у черезкроковому словотворенні – ланка-мотиватор.

Лакуни черезкрокового словотворення виявляють постійну тенденцію до заповнення, чому сприяє низка чинників: утілення семантики пропущеної ланки в наступній, наявність реальних моделей словотвірних ланцюжків, парадигматичність словотвірних побудов, наявність парадигмових моделей.

Загалом роль черезкрокового словотворення в дериваційній системі української мови має такі помітні властивості:

- це яскравий вияв економних процесів у словотворенні;
- причинник постійних змін у морфемній структурі слова;

до черезкрокових процесів залучено найрізноманітніші лексико-тематичні групи, різні за походженням основи, а словотвірною базою можуть слугувати слова, словосполучення, аббревіатури.

Традиційно в дериватології визначають види обмежень, спираючись на причини їхнього існування; відповідно виділяють причини мовні і позамовні. Серед позамовних причин – традиційність комунікативних актів, шаблонність і стереотипність самих актів і мислення, відносність людського пізнання і його обмеженість, неактуальність референта, індивідуально-смакові особливості мовця (особи, мовного колективу, певної епохи) та їхня детермінованість часом і соціальними змінами [див. для прикладу Мартине 1965: 451; Кубрякова 1986: 131].

Звичайно, не хestуючи позамовними обмежувальними чинниками, у словотвірних дослідженнях віддаємо перевагу власне мовним, з'ясування суті яких уможлиблює відповіді на цілу низку актуальних у словотвірній номінації питань. Словотвірні можливості мови безмежні, однак вони аж ніяк не ототожені зі словотвірною дійсністю, що свідчить про наявність обмежувачів. Словотвірні обмежувачі порівняно з іншими мають свою специфіку: складніші, прихованіші, виявляються як у системі загалом, так і на рівні конкретного ланцюжка, – що зумовлює труднощі їхньої типологізації.

Проблему дериваційних обмежувачів узалежнено від фонетичних, морфологічних, лексико-семантичних, синтаксичних закономірностей, пов'язано зі специфічністю словотворчих засобів, валентністю і дистрибуцією. Виділяючи види обмежувачів (семантичних, формальних, стилістичних, лексичних та інших), дослідники ототожнюють це явище із закономірним поєднанням афіксів чи можливостями основи бути/не бути твірною [Земская 1973, Милославский 1980, Улуханов 1998, Улуханов 1967]. Саме такі закономірності є основою для визначення правил словотворення. На нашу думку, закономірність не може бути обмежувачем, навпаки, вона сама може бути обмеженою – не спрацьовувати через якісь чинники в конкретному випадку словотворення.

Нерозрізнення принципової неможливості утворення дериватів як вияву словотвірних закономірностей і неутворення конкретного деривата призвело до ототожнення явищ закономірних і незакономірних. У зв'язку з цим у словотвірних процесах виділяємо *обмежувачі*, які окреслюють “непорушний словотвірний кордон” на певному синхронному зрізі, як закономірність і *стримувачі* – як нереалізацію передбаченого системою, очікуваного деривата. Стримувачі послаблюють дію обмежувачів (закономірностей), їхнє поширення на однотипні явища і перебувають із ними в таких відношеннях, як тактика і стратегія.

Наявність стримувачів аж ніяк не є свідченням словотвірної “недостатності” в системі мови. В їхній основі лежать причини словотвірні і позасловотвірні. Серед словотвірних найпомітніші:

1) парадигматичність словотвірної системи (заповнення однотипної парадигми чи гнізда в кожному конкретному разі здійснюється по-різному; реалізація конкретного гнізда майже ніколи не збігається із його загальною схемою, не повторює її –відмінності виявляються в модифікації словотвірних кроків, кількості зматеріалізованих ступенів, наявності/відсутності лакун, напрямках мотивації тощо); саме за такими ознаками в однотипних гніздах виокремлюються обов'язкові і факультативні компоненти;

2) семантична сполучуваність морфем;

3) частиномовна належність твірних (ця ознака може водночас виступати виразником обмежувачів – закономірностей, і стримувачів, а також може зумовлюватися частотою використання й поширеністю одиниць тієї чи тієї частини мови, ступенем її номінативної самостійності, місцем у словотвірному ланцюжку – започатковувати його чи завершувати; треба в цьому враховувати й кореляцію загальномовних обмежувачів і конкретних словотвірних стримувачів);

4) функціонально-стилістичні стримувачі (тут визначальними виступають частота використання твірного, функціональна асиметрія, мета творення – номінативна, експресивна, асоціативно-породжувальна);

5) неактуальність референта (спричинена неактуальністю твірної основи загалом, неактуальністю ознак конкретного номена, зниженням чи й повним занепадом колишньої актуальності).

Словотвірні стримувачі й парадигматичне вирівнювання є чинниками рівноваги у словотвірній системі, отже, й самі стримувачі, як і обмежувачі, є не випадковими.

Словотвірні лакуни можуть заповнюватися номенами інших типів, компенсуватися ними (для цього в мові є різні типи компенсатори), саме в цьому втілюється *принцип компліментарності* в номінації і взаємодія різних типів номінації через економію очікуваних інших. Одним із виявів такої взаємодії є словотвірні закінчення.

Загалом флексії не належать до явищ монолітних, уніфікованих, ось чому в лінгвістичній науці є різні трактування їхнього статусу (форми одного слова, форми різних слів). Цей стан зумовлює використання різних термінів з погляду на словотвірні процеси: безафіксне словотворення, нульова афіксація, конверсія, лексикалізація і т. ін.

Словотвірними особливостями виділяються серед них флексії -и/-і у словах на зразок *бандитські петербурги, Ієрусалими, Освенціми, інтери*). Вихідними причинами появи таких іменників є універсальність парності числа в українській мові, явище парадигматичного вирівнювання, заощаджувальність наявних засобів, поліфункціональність мовних засобів. За критерієм семантики мотивувальної основи серед цих дериватів виділяємо такі різновиди: деривати, мотивовані власними назвами осіб, художніх творів, власними назвами закладів, установ, географічними назвами, загальними назвами абстрактних понять.

У номенах цього типу з погляду словотворення флексії в усіх відмінках виступають як варіанти флексії -и/-і, а сам процес появи слів належить до кореляційного типу. Мотиваційні стосунки відзначаються безпосередністю, а словотвірне значення виражається всією моделлю похідного; в українській мові такі номен становлять єдиний словотвірний тип. Унаслідок приєднання формо-словотворчих закінчень відбуваються різноманітні семантичні зміни: поява сем порівняльності, збірності; ось чому в таких номенах словозмінну функцію множини визначаємо як функцію супровідну, що є тлом для словотвірної функції. Саме тому процеси приєднання -и/-і до твірної основи не можна кваліфікувати як такі, що належать до словозмінних.

За своїми ознаками це простий словотвірний процес без будь-яких морфонологічних ускладнень, який відбувається в незамкненій системі. Єдиною умовою чи обмеженням для перебігу словотвірних процесів і отримання очікуваного результату є соціальна вартість явища (особи, предмета), названого мотивувальною основою. Утворені номен виконують різні функції: оцінну, акцентуаційну, функцію доступності й переосмислення; уможливаючи заміну порівняльних синтаксичних словосполучень синонімічними однослівними найменуваннями, виконують і економно-заміщувальну функцію.

Римейкові явища є природними в номінації, зокрема притаманні вони і словотворенню, результати якого в загальних рисах подібні до лексико-семантичних перетворень (саме така ознака часто змушує дослідників зараховувати ці процеси і відповідні номен до семантичної номінації). Утім їхня подібність виявляється саме в кінцевому результаті, який так само є наслідком різних номінативних процесів і взаємодії різних типів номінації. Помилковість визначення належності спільнозвучних номенів зразка *ширка* 'широка коаліція', *меншовик* 'представник сексуальних меншин', *двочлен* 'член двох партій', *реаліст* 'представник футбольного клубу Реал' до певного типу номінації зумовлена передусім такими чинниками: звуковою і графічною подібністю, що зразу впадає в око, підміною словотвірного аналізу і словотвірної будови морфемною будовою, неврахування специфіки семантичних перетворень і конкретної номінативної мети (випадковість / не випадковість збігу звучання й будови нового з наявним) тощо.

У семантичній і словотвірній номінації є спільні ознаки (використання готового зразка, однаковість звукової форми, економність у системі) й вирізнявальні (семантичні номен є наслідком вторинної номінації, словотвірні номен до певної міри спираються на ознаки об'єкта іншого імені, маючи певний ступінь узалежнення від нього). Для словотвірної номінації однією з провідних є роль контексту, а базою можуть слугувати як пасивні з погляду використання одиниці (зархаїзовані), так і активно використовувані в сучасній українській мові. Словотвірні процеси уможливають різні номінативні (зокрема і мовотвірні-номінативні) наслідки: формуються нові лексико-семантичні зв'язки між номенами (полісемантичні, омонімії), порушення в межах моделей, парадигматичне заповнення, оприявлення непізнаних словотвірних зв'язків, активізація малопродуктивних словотворчих засобів. Такі вирізнявальні ознаки семантичної і словотвірної номінації повинні знайти своє втілення і в лексикографічній практиці.

Звичайно, переконані, що згадані процеси і явища не становлять викінченого ряду і не вичерпують проблеми – потребують вияву й наукового дослідження інші чинники імпліцитної економії у словотворенні.

Література

- Будагов 1972: Будагов, Р. А. Определяет ли принцип экономии развитие и функционирование языка [Текст] / Р.А. Будагов // Вопросы языкознания. – 1972. – № 1. – С. 17-36.
- Земская 1973: Земская, Е. А. Современный русский язык. Словообразование [Текст] / Е. А. Земская. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.
- Кубрякова 1986: Кубрякова, Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности [Текст] / Е. С. Кубрякова. – М.: Наука, 1986. – 158 с.
- Мартине 1960: Мартине, А. Принцип экономии в фонетических изменениях [Текст] / А. Мартине. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. – 261 с.
- Мартине 1965: Мартине, А. Структурные вариации в языке [Текст] / А. Мартине // Новое в лингвистике. – М., 1965. – Вып. 4. – С. 450-465.
- Милославский 1980: Милославский, И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза [Текст] / И. Г. Милославский. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 296 с.
- Моисеев 1972: Моисеев, А. И. Обсуждение книги А.Н. Тихонова "Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка" [Текст] / А.И. Моисеев // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ч. 2. – Самарканд, 1972. – С. 86-91.
- Нелюба 2007: Нелюба, А. Економія як явище в українській мові. Закон? Закономірність? Принцип? Тенденція? [Текст] / А. Нелюба // Матеріали У1 Міжнародного конгресу україністів. Мовознавство: Збірник наукових статей. – К. – Донецьк, 2007. – Кн. 5. – С. 32-40.
- Тихонов 1972: Тихонов, А. Н. Заключительное слово в обсуждении книги А.Н. Тихонова "Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка": Материалы респ. науч. конференции [Текст] / А.Н. Тихонов // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ч. 2. – Самарканд, 1972. – С. 159-189.

Улуханов 1998: Улуханов, И. С. О закономерностях сочетаемости морфем в славянских языках [Текст] / И. С. Улуханов // Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов: Доклады российской делегации. – М.: Наука, 1998. – С. 536-555.

Улуханов 1967: Улуханов, И. С. О закономерностях сочетаемости словообразовательных морфем (в сравнении с образованием форм слов) [Текст] / И. С. Улуханов // Русский язык. Грамматические исследования. – М., 1967. – С. 166-204.

Словообразовательным процессам украинского языка присуща формальная (эксплицитная) и скрытая-системная (имплицитная) экономия. Имплицитная экономия зиждется на четко выраженных противовесах (симметрия и асимметрия, аналогичность и парадигматичность, постоянство и изменчивость средств) и выявляется в действии сдерживателей и ограничителей, в парадигматическом выравнивании, черезступенчатом словообразовании, римейковых явлениях и др.

Ключевые слова: имплицитная экономия, черезступенчатое словообразование, словообразовательные сдерживатели и ограничители, римейк, словообразовательная флексия, языковая асимметрия.

The economy of word-formation processes in the Ukrainian language is revealed in formal (explicite) and hidden (implicite) ways. The implicite economy has well-defined counterbalance (symmetry and asymmetry, analogy and paradigm, fixed and changeable means) and is traced in the work of word-formation stops and restrainers, paradigmatic leveling, overstep word-formation, remake phenomena etc.

Keywords: implicite economy, overstep word-formation, word-formation stops and restrainers, remake, word-formation flexion, linguistic asymmetry.

Надійшла до редакції 14 вересня 2010 року.

Любов Пена

ББК 81.2 Ук
УДК 81 373.46

ПИТАННЯ СЛОВОТВОРУ У «ГРАМАТИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ (РУСЬКОЇ) МОВИ» С. СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО ТА Ф. ГАРТНЕРА

Стаття присвячена аналізу розділу «Словотворення» з «Граматики української (руської) мови» С. Смалья-Стоцького і Ф. Гартнера. У ній охарактеризовано також використану авторами систему мовознавчих термінів з галузі дериватології у порівнянні зі сучасною.

Ключові слова: словотвір, лінгвістична термінологія, С. Смалья-Стоцький, Ф. Гартнер, «Грамматика української мови».

Дериватологія як окрема галузь лінгвістичних знань з чітко визначеним спеціальним предметом дослідження, власною, властивою саме їй, проблематикою, що у всій своїй сукупності не включалася б до складу якоїсь іншої галузі науки, із виробленою й узвичаєною в науковій практиці системою наукових понять і термінів та перспективними методами наукового дослідження, зумовленими об'єктом вивчення і перевіреними на практиці [Словотвір 1979: 5], остаточно виокремилася в 70-х роках 20 ст. Однак питання словотвору більшою чи меншою мірою розглядалися ще авторами українських граматики початку минулого століття [див., напр., Синявський 1941; Сімович 1921; Тимченко 1907]. До низки таких праць належить і книга видатного українського мовознавця Степана Смалья-Стоцького та його приятеля, філолога-романіста Федора (Теодора) Гартнера (життя і наукова діяльність обох професорів пов'язані з Чернівецьким університетом) «Руська граматика» (пізніші її видання мають назви «Грамматика руської мови», «Грамматика української мови» і назву, задекларовану в заголовку статті), яка вперше побачила світ 1893 року у Львові. Ця граматика базується на фонетичному принципі орфографії, тому з її виходом було покладено край численним розходженням у поглядах на правопис у тодішній Галичині. Вона відіграла надзвичайно важливу роль в утвердженні української мови як у побутовому плані, так і в красному письменстві та в науці. Книга двох авторів мала колосальний успіх, на неї позитивно відгукнулися визначні вчені німецькою, французькою та російською мовами. Підручник української граматики, – на думку В.Сімовича – учня й послідовника ідей професора С.Смалья-Стоцького, – «вартий ... того, щоб більше на нього звертати уваги, бо він одинокий граматичний підручник, який, не тратячи наукового ґрунту, відповідає рівночасно педагогічним вимогам; лиш із нього можна вивчити молодіж граматики» [Сімович 2005, 47]. Важливим є й той факт, – підкреслює В.Сімович, – що «підручник підносить на кожному кроці вагу свідомості законів живої мови, усупереч прийнятому до того часу звичаю – розуміти граматику як збірник правил, які треба обов'язково вивчати напам'ять» [Сімович 2005а: 409].

Значення наукових поглядів С.Смалья-Стоцького і Ф.Гартнера, висловлених у «Граматиці», зокрема їх надзвичайно важлива роль у розвої синтаксичної науки вже були предметом висвітлення у розвідках сучасних